

KS. PIOTR RYGUŁA*

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

e-mail: p.rygula@uksw.edu.pl

ORCID 0000-0003-1716-2789

PRAWO KANONICZNE NA WYŻSZYCH UCZELNIACH W WARSZAWIE NA TLE PRZEMIAN SPOŁECZNO-POLITYCZNYCH W XIX W. PRZYCZYNEK DO HISTORYCZNEJ ANALIZY ZAGADNIENIA

Treść: Wstęp. – 1. *Locus operantis universitatis*. – 2. Prawo kanoniczne w Szkole Prawa w Warszawie – okres Księstwa Warszawskiego. – 3. Prawo kanoniczne w Królewskim Uniwersytecie Warszawskim – lata 1816-1831. – 4. Szkoła Główna w Warszawie (1862-1869). – 5. Cesarski Uniwersytet Warszawski (1869-1915). – 6. Akademia Duchowna w Warszawie – Zakończenie.

Wstęp

20 maja 2025 r. na Wydziale Prawa Kanonicznego UKSW w Warszawie odbyła się konferencja naukowa zatytułowana „Wydział Prawa Kanonicznego na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie (1999-2024)”¹. Niniejszy tekst jest wynikiem refleksji, która zrodziła się w trakcie i po wspomnianej konferencji, dotyczącej początków historii wykładów z prawa kanonicznego w Warszawie.

* **Ks. Piotr Rygula**, dr hab. prof. ucz., Katedra Prawa Wyznaniowego i Komparatystyki Prawniczej, Wydział Prawa Kanonicznego, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.

¹ Na temat wspomnianej konferencji zob. <https://wpk.uksw.edu.pl/2025/05/22/konferencja-naukowa-wydzial-prawa-kanonicznego-na-universytecie-kardynala-stefana-wyszynskiego-w-warszawie-1999-2024> [dostęp 5.08.2025]. Na wybór tematu niewątpliwie wpłynęło także prowadzenie od roku przez autora wykładów z historii prawa kanonicznego w Polsce.

Refleksja ta – posiadając objętość jednego artykułu i zamykając się w czasowych ramach XIX stulecia – nie pretenduje do wyczerpującej analizy niniejszego tematu. Pragnie natomiast wskazać na wpływ samego miejsca, czasu i okoliczności społeczno-politycznych na formę oraz zakres tematyczny wykładów z prawa kanonicznego, a także na postrzeganie tego systemu prawa w odniesieniu do prawa państwowego.

Warszawa niewątpliwie jest miastem, które geograficznie, historycznie i kulturowo wpisuje się w tytuł książki Normana Daviesa: „Europa – między Wschodem a Zachodem”². Jako miasto w centrum Starego Kontynentu na przestrzeni wieków znajdowała się ona pod wpływem elementów kulturowych europejskiego Wschodu i Zachodu, także w wymiarze prawnym. Wspomnieć można tutaj chociażby okres Księstwa Warszawskiego (1807-1815), kiedy to była jego stolicą, a życie jej mieszkańców w wymiarze cywilno-prawnym regulowane było przez Kodeks Napoleona. Wtedy to po raz pierwszy w Kolegium Prawnym wykładano w Warszawie prawo kanoniczne na sposób akademicki. Już jednak w 1815 r. miasto, pełniąc tym razem rolę stolicy Królestwa Polskiego, połączonego unią personalną z Imperium Rosyjskim, znalazło się pod jurysdykcją rosyjskiego prawa, które wykładane było w murach Królewskiego Uniwersytetu Warszawskiego.

Niewątpliwy wpływ na kształtowanie się wspomnianych dwóch kultur prawnych miała religia oraz modele relacji Państwo-Kościół, które – w zależności od roli, jaką spełniała religia w danym miejscu i czasie – tworzone i aplikowano w konkretnych państwach wschodniej i zachodniej Europy³. Systemy te – przyjmijmy, nie wchodząc

² N. DAVIES, *Europa – między Wschodem a Zachodem*, Kraków 2007.

³ Mówiąc z perspektywy czasu o roli religii w historii Starego Kontynentu, w radiowym przemówieniu do mieszkańców pokonanych Niemiec w 1945 r., Thomas Stearns Eliot stwierdził: „Mówię o wspólnej tradycji chrześcijaństwa, które uczyniło z Europy to, czym ona dziś jest (...) To właśnie w łonie chrześcijaństwa rozwinęła się nasza sztuka, w chrześcijaństwie miały – do niedawna – swoje korzenie systemy prawne Europy”. Całość wystąpienia: T.S. ELIOT, *Die Einheit der europäischen Kultur*, Berlin 1946. Polskie tłumaczenie cytowane za: N. DAVIES, dz. cyt., s. 33. Na temat

w tym momencie w znaną powszechnie tematykę modeli relacji Państwo-Kościół⁴ – kształtowały wspomniane relacje w ramach powiązania lub rozdziału. To zaś – niezależnie od faktu, że chrześcijaństwo od samego początku postrzegało się jako podmiot autonomiczny w zakresie tworzenia prawa regulującego życie wewnętrzne Kościoła⁵ – determinowało perspektywę władzy państwowej, z jakiej ona postrzegała *ius Ecclesiae*. W systemie powiązania postrzegała ona rzeczne prawo albo jako integralny element *corpus iuris* konkretnego państwa, aksjologiczny fundament konkretnych gałęzi prawa tworzonego przez prawodawcę państwowego, albo jako prawo recypowane w ramy prawodawstwa państwowego. Z perspektywy rozdziału z kolei postrzegane ono było jako autonomiczny system prawa, którego przestrzeganie – w zależności od decyzji prawodawcy państwowego – wywołuje lub nie konkretne skutki prawne na forum prawa konkretnego państwa. Jak słusznie można się domyślić, przemiany społeczno-polityczne w tym zakresie, kształtując relację między *ius civitatis* i *ius Ecclesiae*, wpływały w sposób zasadniczy na obecność i kształt wykładów z prawa kanonicznego wyższych uczelniach, w tym także w Warszawie.

1. *Locus operantis universitatis*

Patrząc z perspektywy historii prawa na Zachodzie, miejsce powstania i działania wyższej uczelni, na której wykładano prawo, nie pozostawało bez znaczenia. Między innymi dlatego, że uczelnia była miejscem kształcenia i kształtowania osób mających sprawować urzędy ważne zarówno dla państwa, jak i dla Kościoła. Niemalą rolę

wplywu religii na kształtowanie się wschodniej, związanej z prawosławiem tradycji prawnej, zob. m. in. P. RYGUŁA, *Wkład św. Cyryla i Metodego w proces kształtowania się tożsamości europejskiej*, w: *Intelektualne i duchowe dziedzictwo Cyryla i Metodego. Historia i aktualność tradycji cyrylo-metodiańskiej*, red. J. Budniak, A. Kasparek, Katowice, 2014, s. 109-123.

⁴ A.M. LÓPEZ MEDINA, *Systemy relacji Państwo-Kościół w dzisiejszej Europie*, w: *Relacje Państwo-Kościół w Europie. Studium prawa obowiązującego w Polsce i w Hiszpanii*, red. P. Ryguła, Warszawa 2020, s. 27-56.

⁵ R. SOBAŃSKI, *Europa obojga praw*, Katowice 2006, s. 35-38.

grała też możliwość fizycznego dotarcia do konkretnego miejsca i zamieszkania tam na czas studiów. Stąd wiele uniwersytetów, od początku istnienia tej instytucji, powstawało w dużych, dobrze skomunikowanych miastach ówczesnej Europy. Widać to na przykładzie uniwersytetu w Paryżu, uczelni w znaczących miastach włoskich okresu późnego średniowiecza i odrodzenia, czy chociażby na przykładzie polskiego Krakowa.

Kwestią istotną było także znaczenie, jakie przypisywano miejscu, gdzie szkoła prawa powstawała i funkcjonowała, z perspektywy organizmu państwowego czy religijnego, którego prawo było tam nauczane. Przykładem może być tutaj usytuowanie szkół prawa w starożytnym Bizancjum, w czasie gdy wprowadzano w życie *Corpus Iuris Civilis*. Ogłoszone 16 grudnia 529 r. przez Justyniana I *Digesta* stanowiły element politycznego projektu cesarza⁶. Jego podstawowym założeniem była budowa chrześcijańskiego cesarstwa, którego spójność fundamentu ideowego oraz stabilność życia społecznego gwarantować miała wiara chrześcijańska⁷. Ogłoszeniu tego zbioru towarzyszyły trzy konstytucje cesarskie, wśród nich konstytucja *Omnen*, adresowana imiennie do wybranych profesorów prawa, w której to cesarz regulował sposób nauczania prawa na bazie *Digestów* w szkołach prawa w Bizancjum. Wskazując m. in. na dążenie do ujednolicenia prowadzenia wykładów i interpretacji prawa, konstytucja ta ograniczała miejsca wykładów do szkół prawa w Rzymie, Konstantynopolu i Bejrucie.

Powyższa decyzja cesarza podpowiada nam, jak istotną kwestią w przypadku szkół prawa było miejsce ich funkcjonowania. Szkoły te nie powstawały oczywiście w intelektualnej próżni; wszystkie wspomniane wyżej miasta cieszyły się bowiem posiadaniem obszernych

⁶ W. DAJCZAK, T. GIARO, F. LONGCHAMPS DE BÉRIER, *Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego*, Warszawa 2014, s. 86–87.

⁷ J.M. RAINER, *Das Römische Recht in Europa*, Wien 2012, s. 6–7. Por. W. DAJCZAK, *Justyniańskie Digesta jako inspiracja argumentacji prawniczej: od kórnickiego rękopisu Digestów po współczesne spory o granice interpretacji*, Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej 34(2017), s. 11.

archiwów i bibliotek. Wybór wspomnianych trzech miejsc na *locus operantis universitatis*, wynikał jednak w dużej mierze z geograficznego położenia tych miast, które – razem – wskazywały na zakorzenienie w historii politycznego projektu Justyniana: (Rzym), dawną i aktualną stolicę imperium (Rzym i Konstantynopol) oraz otwartość na nowe terytoria na wschodzie (Bejrut)⁸.

Dobrym przykładem, istotnym ze względu na temat niniejszego opracowania, jest także Uniwersytet w Bolonii. Uznawany jest on bowiem nie tylko za chronologicznie pierwszy w Europie, ale także za miejsce, w którym narodziło się współczesne nam rozumienie prawa, w tym prawa kanonicznego, jako dziedziny akademickiej⁹. Jeszcze przed formalnym ukonstytuowaniem się uniwersytetu, miasto słynęło z wysokiego poziomu studiów w zakresie prawa kanonicznego (w szkole św. Feliksa i Nabora) i prawa cywilnego (w tamtejszej szkole municypalnej)¹⁰. Ostatecznie uniwersytet ten powstał z połączenia dwóch wspomnianych szkół ze szkołą katedralną¹¹. Jego położenie geograficzne sprzyjało napływowi studentów nie tylko z Półwyspu Apenińskiego, ale także z terenów dzisiejszej Francji, Hiszpanii, Niemiec, a nawet z Polski. Bolonia leżała bowiem na przecięciu się szlaków handlowych między włoskimi miastami Neapolem, Rzymem i Florencją (na południu), Wenecją (na wschodzie) i Neapolem (na zachodzie) oraz ważnymi wówczas w Europie miastami po drugiej stronie Alp.

Patrząc z perspektywy historii państwa polskiego, oczywistym jest, że pierwszy uniwersytet z wydziałem prawa powstał w Krakowie,

⁸ Na temat szkoły prawa w Bejrucie za czasów rzymskich i bizantyjskich zob. P. SADOWSKI, *Szkoła prawa w rzymskim i bizantyjskim Bejrucie. Studium prawnohistoryczne*, Opole 2019.

⁹ P. RYGUŁA, *Narodziny kanonistyki jako dyscypliny uniwersyteckiej*, w: Wkład księdza profesora Remigiusza Sobańskiego w rozwój kanonistyki, red. T. Gałkowski, Warszawa-Kraków 2014, s. 15-20.

¹⁰ R. SOBAŃSKI, dz. cyt., s. 51.

¹¹ Szkoły katedralne powszechnie uznaje się – zauważa Augusto Iyanga Pendi, prof. Uniwersytetu w Walencji – za fundament średniowiecznych uniwersytetów. A. Iyanga Pendi, *Historia de las universidades en Europa*, Valencia 2000, s. 31-35.

mieście o zasadniczym znaczeniu geopolitycznym dla ówczesnej Polski. Zgodnie z zamysłem fundatora wszechnicy krakowskiej, króla Kazimierza Wielkiego, pierwsze w Polsce (od 1364 r.) *studium generale* miało być przede wszystkim uniwersytetem prawniczym. Na jedenaście katedr utrzymywanych przez skarb królewski osiem miało być związanych z prawem: trzy z zakresu prawa kanonicznego i pięć – prawa rzymskiego¹². Struktura ta zatwierdzona została na nowo w dokumencie Władysława Jagiełły z 26 VII 1400 r., na mocy którego król zapowiadał utworzenie Wydziału Prawa Kanonicznego i Wydziału Prawa Rzymskiego. Pomimo tej zapowiedzi powstał i przez cały XV w. w Krakowie funkcjonował tylko pierwszy ze wspomnianych wydziałów w ramach trzech katedr: Dekretów, Dekretałów i pozostałych części *Corpus Iuris Canonici*¹³. To w tamtym czasie na wspomnianym wydziale wykłady prowadzili Stanisław ze Skarbimierza i Paweł Włodkowic, twórca polskiej szkoły prawa narodów¹⁴. Katedra prawa rzymskiego na uniwersytecie w Krakowie na stałe powstała w 1533 r.

Przesunięcie się – chociaż w tamtym momencie jeszcze nie ostateczne – geopolitycznego i kulturowego znaczenia z Krakowa do dzisiejszej stolicy Polski dokonało się wraz z przeniesieniem przez Zygmunta Starego we wrześniu 1568 r. dworu i centralnych urzędów państwa do Warszawy. Rozpoczął się w ten sposób powolny i skomplikowany proces przenoszenia nie tylko miejsca sprawowania władzy administracyjnej i ustawodawczej¹⁵, ale i całej sfery życia politycznego, kulturalnego, naukowego do miasta, które z czasem

¹² Zamierzona organizacja katedr wzorowana była na Uniwersytecie w Bolonii. W.M. BARTEL, *Z dziejów kanonistyki na Wydziale Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego w XVIII wieku*, Ruch Biblijny i Liturgiczny 19(1966) 2, s. 117

¹³ L. EHRLICH, *Z dziejów Wydziału Prawa UJ w wieku XV*, w: *Studia z dziejów Wydziału Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego*, red. M. Patkaniowski, Kraków 1964, s. 35-48.

¹⁴ Zgodnie z założeniami tej szkoły, jej profesorowie jako jedni z pierwszych w Europie głosili tezę o prawie pogan i innowierców do posiadania własnego państwa i obowiązku władców chrześcijańskich do respektowania tego prawa.

¹⁵ Konstytucja sejmku lubelskiego z 1569 r. uznała Warszawę za stałe miejsce zwoływania sejmów.

stało się miastem stołecznym we współczesnym rozumieniu tego słowa. Dopiero jednak w momencie uzyskania *de iure* statusu stolicy kraju, tj. w okresie Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego, w Warszawie powstał ośrodek naukowy, w którym wykładano prawo na sposób akademicki.

2. Prawo kanoniczne w Szkole Prawa w Warszawie – okres Księstwa Warszawskiego

W momencie powstania Księstwa Warszawskiego na jego terenie nie było ani jednej szkoły wyższej, a Warszawa pozostawała jedną z nielicznych stolic europejskich pozbawionych własnej uczelni¹⁶. Konieczność nauczania prawa w sposób akademicki w Warszawie dostrzegli już oświeceniowi reformatorzy ery stanisławowskiej, co zaowocowało wykładami z zasad prawa w słynnej wówczas Szkole Rycerskiej. Ignacy Potocki mówił o konieczności poszerzenia zakresu wykładów, planując zmiany w organizacji akademii w Krakowie i Wilnie. Przy tej okazji powstały też plany dotyczące Warszawy. Rozbiory pokrzyżowały jednak zamiary reformatorów¹⁷.

Pragnąc stworzyć nowoczesny system szkolnictwa w nowo powstałym państwie, w 1807 r. Izba Edukacyjna analizowała możliwość utworzenia w stolicy Szkoły Głównej, w której, obok wydziałów: medycznego, fizyczno-matematycznego i literatury miał powstać wydział prawa. Brak wystarczających funduszy i odpowiedniej kadry wykładowców zniweczył jednak te plany. Potrzeby, przed jakimi stanęło nowe państwo polskie, skłoniły natomiast rządzących do założenia w 1807 r. Kolegium Prawnego, w którym to po raz pierwszy w Warszawie uczono prawa kanonicznego w ramach państwowej uczelni wyższej¹⁸. Rok później, na mocy dekretu króla saskiego

¹⁶ W rzeczywistości Polski przedrozbiorowej główną uczelnią kształcąca adeptów prawa był Uniwersytet Jagielloński w Krakowie.

¹⁷ A. ROSNER, *Dzieje Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego w latach 1808-1831*, w: *Zarys dziejów Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego (1808-2008)*, red. G. Bałtruszyński, Warszawa 2008, s. 17.

¹⁸ T. PAWLUK, *Z zagadnień kanonistyki polskiej*, Prawo Kanoniczne 19(1976) 3-4, s. 166.

i księcia warszawskiego Fryderyka Augusta z 18 marca 1808 r. kolegium to przekształcono w Szkołę Prawa¹⁹. Autorem koncepcji samej szkoły i programu nauczania był ks. Franciszek Ksawery Szaniawski, doktor obojga praw, długoletni współpracownik ministra sprawiedliwości hr. Feliksa Łubińskiego. Przebywając w 1804 r. we Francji, pobyt poświęcił nie tylko na bliższe poznanie prawa francuskiego, ale także na zapoznanie się z organizacją francuskich szkół prawa oraz tzw. wolnych akademii prawa. Dlatego warszawska Szkoła Prawa ukształtowana została na wzór francuskiej Ecole spéciale de droit.

Zasadniczym celem powstania wspomnianej szkoły było przygotowanie kadry urzędników sądowych i administracyjnych poprzez zapoznanie ich z Kodeksem Napoleona oraz pozostałymi przepisami obowiązującymi w Księstwie Warszawskim, a także z konkretnymi możliwościami aplikacji tych przepisów do warunków istniejących na terytorium Księstwa. Podstawowymi przedmiotami wykładowymi w szkole warszawskiej były: prawo natury, publiczne, cywilne, kryminalne, teoria postępowania cywilnego i kryminalnego, prawo rzymskie, kanoniczne, polskie. W 1811 r. do Szkoły Prawa dołączony został Wydział Administracji z wykładami m. in. z zakresu ekonomii politycznej, statystyki, technologii, rolnictwa i leśnictwa²⁰.

Niewątpliwie jednym z najwybitniejszych wykładowców warszawskiej Szkoły Prawa był wspomniany wyżej ks. Franciszek Szaniawski, który – oprócz obowiązków związanych z przyjętymi święczeniami i zainteresowaniami naukowymi – w okresie Księstwa Warszawskiego był także pracownikiem resortu sprawiedliwości oraz członkiem

¹⁹ J. BIELIŃSKI, *Szkoła Prawa Księstwa Warszawskiego (1808-1815). Zarys historyczny*, *Gazeta Sądowa Warszawska* 34(1906) 9, s. 144. Teksty Gazety Sądowej Warszawskiej dostępne są na stronach biblioteki cyfrowej Uniwersytetu Warszawskiego CRISPA (dalej CRISPA).

²⁰ W latach 1808-1815 w szkole studia podjęły 572 osoby. Lata pokojowej stabilizacji, tj. 1810-1811 zaowocowały liczbą 100 studentów każdego roku. Zob. F.K. SZANIAWSKI, *O szkole prawa i administracyjnych nauk w Warszawie, rzecz czytana na publicznym posiedzeniu tejże szkoły 2 października r. 1815 przez X. Szaniawskiego kanonika kat. Warsz. Profesora tejże szkoły*, *Pamiętnik Warszawski* 1815, t. 3, s. 406-412.

Komisji Prawodawstwa Księstwa Warszawskiego²¹. Przede wszystkim zasłynął jednak jako tłumacz – autor pierwszego i najpopularniejszego przekładu Kodeksu Napoleona na język polski²². Jako znawca prawa cywilnego i równocześnie duchowny katolicki podzielał te idee zawarte w kodeksie, które współbrzmiały z doktryną chrześcijańską. Opowiadał się więc za równością wszystkich wobec prawa²³ czy przeciwko niewolnictwu²⁴. Oprócz cywilistyki w swoich publikacjach podejmował tematy z zakresu prawa kanonicznego, historii Kościoła, teologii²⁵.

Franciszek Szaniawski wziął aktywny udział z debacie dotyczącej wprowadzenia w trybie ustawy kodeksowej na terytorium Księstwa Warszawskiego instytucji małżeństwa cywilnego. Uznawał racje przeważającej części duchowieństwa katolickiego i społeczeństwa polskiego²⁶, które to grupy – biorąc pod uwagę kontekst powstania

²¹ K. POL, *Poczet prawników polskich XIX-XX w.*, Warszawa 2011, s. 47-48.

²² Pomimo że tłumaczenie kodeksu autorstwa ks. Szaniawskiego nigdy nie stało się tekstem autentycznym (był nim francuski oryginał), było ono powszechnie stosowane; m. in. ze względu na nikłą znajomość prawniczego języka francuskiego i francuskiej tradycji prawnej w środowisku osób praktykujących prawo, szczególnie urzędników niższego szczebla. K. SÓJKA-ZIELIŃSKA, *Kodeks Napoleona. Historia i współczesność*, Warszawa 2008, s. 199-203. Tłumaczenie F. Szaniawskiego do 1830 r. doczekało się sześciu wydań. Oprócz tego, najpopularniejszego przekładu, kodeks doczekał się także innego: autorstwa ks. Ksawerego Michała Bohusza. T.M. KRÓLASIK, *Poglądy Franciszka Ksawerego Szaniawskiego na temat uregulowania rozwodów w Kodeksie Napoleona*, *Miscelanea Historico-Iuridica* 13(2014) 2, s. 91-92.

²³ *Statystyka prawa, czyli nauka porównań w prawie* przez X. Szaniawskiego D.O. P. i Profesora w Królewsko-Warszawskim Uniwersytecie w Warszawie, w Drukarni J.C. K. Mości Rządowej 1819, s. 76 (zob. w CRISPA).

²⁴ TAMŻE, s. 23.

²⁵ Spośród publikacji z powyższych dziedzin wspomnieć można artykuł opublikowany w 1830 r. w czasopiśmie *Themis Polska* zatytułowany *Wywód historyczny, jakim sposobem Sobór Trydencki przyjęty był w Polsce*, czy 3 tomy Kazań (w 1819 r.). Na temat poglądów i działalności ks. F.K. Szaniawskiego zob. J. JAKUBOWSKI, *Pierwszy wykład prawa na Uniwersytecie Warszawskim. Rzecz o Franciszku Ksawerym Szaniawskim*, *Palestra* 3(1959) 2-3(14-15), s. 74-84.

²⁶ „Rozwody były rzecz jasna przez większość społeczeństwa postrzegane jako zjawisko negatywne”. P.Z. POMIAŃSKI, *Rozwód w XIX wieku na centralnych*

rzeczony instytucji prawa – postrzegały ją jako wyraz idei rewolucyjnych i laicyzacji życia społecznego we Francji. Szaniawski, nie negując wspomnianej perspektywy, w małżeństwie cywilnym dostrzegał jednak także instytucję, której istnienie pozostaje w zgodzie z chrześcijańską ideą dualizmu prawa, wyrażającego się w istnieniu obok siebie dwóch autonomicznych systemów: państwowego i kanonicznego²⁷.

W kontekście wydarzeń, jakie miały miejsce w Księstwie Warszawskim, warto wspomnieć, że zarówno obowiązkowa forma zawarcia małżeństwa kanonicznego, jak i praktyka kanoniczna urzędowej rejestracji urodzeń, ślubów i zgonów zakorzeniona jest w okresie reform Soboru Trydenckiego. Z kolei na płaszczyźnie prawa państwowego, zarówno wprowadzenie instytucji małżeństwa cywilnego, jak i wymóg rejestracji aktów stanu cywilnego związany jest z okresem Rewolucji Francuskiej oraz rządów Napoleona Bonapartego²⁸. Praktyka ta do Księstwa Warszawskiego wprowadzona została w trybie ustawy Kodeksu Napoleona, co prowadziło do powstania nowego w polskiej rzeczywistości systemu współistnienia obok siebie administracji państwowej i kościelnej oraz małżeństwa cywilnego i kanonicznego. Z perspektywy uczelni wyższych, sytuacja taka wymuszała konieczność poważnych zmian w zakresie wykształcenia osób będących w stanie wprowadzić w życie nowe przepisy. Jeśli chodzi o wykłady z prawa kanonicznego, perspektywa uczelni państwowej różniła się od tej, którą stosowały seminaria duchowne, przygotowujące przyszłych prezbiterów do realizacji celów związanych zasadniczo z pracą duszpasterską.

Kodeks Napoleona regulujący instytucję obowiązkowego małżeństwa cywilnego i umożliwiający uzyskanie rozwodu nie zmienił

ziemiach polskich. Praktyka stosowania Kodeksu Napoleona w latach 1808-1852, Warszawa 2018, s. 298.

²⁷ F.K. SZANIAWSKI, *Jak przepisy Kodexu Napoleona o rozwodach rozumianemi być mają?* Rzecz czytana na publiczném posiedzeniu Szkoły Prawa dnia 27 marca r. 1811, Warszawa 1811, s. 4.

²⁸ We Francji ustawą z 20 września 1792 r. urzędnikom świeckim powierzono rejestrację aktów stanu cywilnego. J. LITWIN, *Prawo o aktach stanu cywilnego 1945 r.*, Łódź 1945, s. 9.

w okresie Księstwa Warszawskiego w sposób znaczący zakorzenionych w społeczeństwie sposobów postrzegania relacji małżeńskich. Zgodnie z danymi pochodzącymi z urzędowych raportów podanych przez Stanisława Barzykowskiego, sekretarza Wydziału Skarbowego Rady Stanu Księstwa Warszawskiego, w latach 1808-1818 na całym terytorium księstwa zawarto tylko trzy obligatoryjne małżeństwa cywilne bez późniejszego zawarcia małżeństwa kanonicznego. W tym samym czasie sądy państwowe rozwiązały zaledwie siedem małżeństw, które po zakończeniu procedury cywilnej nie uzyskały w sądzie kościelnym wyroku orzekającego nieważność związku lub separacji²⁹. Dane te wskazują³⁰, że, pomimo braku skutków cywilnych w przypadku zawierania i orzekania nieważności małżeństwa *coram Ecclesia*, ludność zamieszkująca terytorium księstwa zachowywała przepisy prawa kanonicznego w tym, co odnosi się do małżeństwa. Można więc stwierdzić, że system kodeksowy wprowadzony we wspomnianym wyżej okresie skutkował funkcjonowaniem obok siebie dwóch autonomicznych systemów prawa małżeńskiego.

Drugą zasadniczą zmianą, którą przyniosły z sobą regulacje kodeksowe, było wprowadzenie na terytorium Księstwa urzędów stanu cywilnego z właściwymi tym urzędom aktami stanu cywilnego. Ze względu na brak wykształconych urzędników, którzy mogliby

²⁹ H. KONIC, *Prawo małżeńskie obowiązujące w b. Królestwie Kongresowym*, Warszawa 1924, s. 22. Por. P. RYGUŁA, *Recepcja prawa kanonicznego w prawie małżeńskim II Rzeczypospolitej: analiza prawa na terytorium dawnego Królestwa Kongresowego*, w: Kodeks Pio-Benedyktyński. Między tradycją a rozwojem, red. Z. Janczewski, J. Dohnalik, I. Kilanowski, Warszawa 2017, s. 74-75.

³⁰ Powyższe dane nie są akceptowane przez wszystkich badaczy. Piotr Z. Pomianowski pisze wprost, że jednym z celów napisania przez niego monografii jest udowodnienie, że dane w dotychczasowej literaturze nie do końca są wiarygodne. Twierdzi, że na ziemiach polskich w latach 1808-1852 na podstawie przepisów Kodeksu Napoleona rozwiązano 2000 małżeństw. Przeważająca większość autorów, których notabene P. Pomianowski podaje, podtrzymuje jednak tezę o marginalnej wręcz liczbie małżeństw cywilnych, po zawarciu których nupturienici nie zawierali małżeństwa kanonicznego, i cywilnych rozwodów, po których nie zwracano się do trybunałów kościelnych w celu stwierdzenia nieważności kanonicznego związku. P.Z. POMIANOWSKI, dz. cyt., s. 13-16.

podołać temu zadaniu, na mocy wytycznych ministra spraw wewnętrznych z 21 kwietnia 1808 r., na wsiach z przewagą katolików zadania urzędników stanu cywilnego pełnić mieli proboszczowie³¹. 23 lutego 1809 r. król Fryderyk August formalnie mianował wspomnianych duchownych urzędnikami stanu cywilnego. Doprowadziło to do sytuacji, w której w wielu wypadkach wobec tej samej osoby zawierano najpierw małżeństwo cywilne, a następnie kanoniczne. Duchowni, ze względu na ich kanoniczny status prawny, zwolnieni byli z obowiązku ogłaszania zapowiedzi osób rozwiedzionych, które pragnęły zawrzeć kolejny związek cywilny, oraz udzielania takim osobom tych związków. Zadania te przejąć mieli prezydent lub burmistrz konkretnej jednostki administracyjnej³². Zmiany, zarówno w zakresie prawa małżeńskiego, jak i administracyjnego, miały z oczywistych względów wpływ na proces kształcenia przyszłych urzędników stanu cywilnego, świeckich i duchownych, zarówno na sali uniwersytetu, jak i seminarium duchownego.

W dodatku do *Gazety Korrespondenta Warszawskiego i Zagranicznego* z 15 września 1810 r. razem z dekretem królewskim regulującym organizację Szkoły Prawa w Warszawie zamieszczono nominacje jej wykładowców, w tym Marcina Wągrowskiego³³, który „dawać będzie naukę prawa Kościelnego, podług zasad Boehmera”³⁴. Siódme już wydanie podręcznika³⁵, na którym, według aktu nominacyjnego

³¹ W miastach, do czasu wydania nowych przepisów, urzędnikami cywilnymi zostać mieli burmistrzowie, prezydenci lub inne osoby sprawujące władzę nad konkretnym miastem. Na wsiach z dużą ilością różnowierców rozporządzenie umożliwiało, aby urzędnikiem stanu cywilnego został np. organista.

³² W. JEMIELITY, *Akta stanu cywilnego w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim*, Prawo Kanoniczne 38(1995) 1-2, s. 164-165.

³³ Na temat radcy M. Wągrowskiego zob. wzmianki w: A. ROSNER, dz. cyt., s. 20-26.

³⁴ Dodatek do *Gazety Korrespondenta Warszawskiego i Zagranicznego* nr 74, z dnia 15 września 1810 r. s. 1215 (zob. w CRISPA).

³⁵ G.L. BOEHMER, *Principia iuris canonici speciatim iuris ecclesiastici publici et private quod per Germaniam Obtinet*, Editio 7 cura C. Traug. G. Schoenemann, Göttingae 1802. Pierwsze wydanie cytowanego podręcznika opublikowane zostało w 1762 r. Dostępne w: Biblioteka Cyfrowa Książnicy Zamojskiej dLibra (dalej dLibra)

opierać miały się wykłady ze wspomnianego przedmiotu, posłużyło do redakcji pruskiego Kodeksu Praw (Landrecht). Napisany z perspektywy krajów niemieckojęzycznych, w których współistniały obok siebie wspólnoty wyznaniowe protestantów i katolików, dotyczył równocześnie protestanckiego i katolickiego prawa kanonicznego, zawierając także elementy o charakterze dogmatycznym obu wyznań. Stąd wzbudzał on kontrowersje, które znalazły swój wyraz m. in. w proteście abp. Ignacego Raczyńskiego dotyczącym zarówno wykładowcy, jak i podręcznikowej podstawy wykładu³⁶.

Pomimo zaistniałych w tamtym czasie wątpliwości, Szkoła Prawa spełniała ważną rolę w systemie edukacji, także z ówczesnej perspektywy prawa kanonicznego. Wskazówką w tym względzie może być chociażby tryb przeprowadzonego przewodu doktorskiego rezydującego w Warszawie ks. Józefa Koźmiana, późniejszego biskupa kujawskiego, który w 1811 r. zwrócił się do krakowskiego wydziału prawa o nadanie mu stopnia doktora obojga praw. Wtedy to Akademia Krakowska³⁷ odwołała się do Szkoły Prawa w Warszawie o przeegzaminowanie doktoranta w trybie delegacji, z zakresu prawa natury,

³⁶ Wątpliwości abp. Raczyńskiego, wyrażone m. in. w liście do króla z dnia 19 stycznia 1811 r., w stosunku do wykładowcy przedmiotu Prawo Kościelne dotyczyły wymogów stawianych przez prawo kanoniczne wykładowcom akademii katolickich, które M. Wągrowski nie do końca spełniał. Jeśli zaś chodzi o podręcznik i jego autora, we wspomnianym liście czytamy: „Boehmer kanonista, podług którego uczą w Warszawie, jest autorem protestanckim (...) Książka prawa kościelnego Boehmera (...) napełniona jest zdaniem, które (...) przeciwne są definicjom i konkluzjom katolickim, a nawet sprzeczne z artykułami wiary naszej”. Cyt. za: *Sześćdziesiąt lat korespondencji władz duchownych z rządem świeckim Xięstwa Warszawskiego, służąca do historii Kościoła Polskiego*, do druku podana roku 1816, s. 91-93 (zob. w dLibra).

³⁷ W 1809 r. Kraków i Galicja Zachodnia przyłączona została do Xięstwa Warszawskiego, co wpłynęło pozytywnie na funkcjonowanie Wydziału Prawa Szkoły Głównej Krakowskiej. D. MALEC, *Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1780-2014*, w: *Profesorowie Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego*, red. D. Malec, Kraków 2014, s. IX.

rzymskiego, kanonicznego, Kodeksu Napoleona, postępowania administracyjnego i procedury sądowej³⁸.

Na pytanie, czy plany ekipy ministra Łubieńskiego w stosunku do nowej placówki edukacyjnej powiodły się, należy odpowiedzieć pozytywnie. Celem szkoły było bowiem wykształcenie kadry dla sądownictwa i administracji w okresie rewolucyjnych zmian w powyższych zakresach prawa. Na podkreślenie zasługuje fakt, że pomimo tych zmian, w Szkole Prawa nadal wykładano prawo kanoniczne jako jeden – obok prawa rzymskiego – z tradycyjnych fundamentów relacji prawnych Starego Kontynentu oraz w zakresie przepisów kanonicznych pozostających w mocy w związku z obowiązującym stanem prawnym Księstwa. Treść wykładu dostosowana była więc do konkretnej wizji ustrojowej państwa.

3. Prawo kanoniczne

w Królewskim Uniwersytecie Warszawskim – lata 1816-1831

Utworzenie Królestwa Polskiego połączonego unią personalną z potężnym Imperium Rosyjskim umożliwiło powrót do idei powstania uniwersytetu w Warszawie. Konieczność taką argumentowano faktem, że zarówno Kraków, jak i Wilno ze znajdującymi się tam szkołami wyższymi znalazły się poza granicami Królestwa Kongresowego. W związku z powyższym, 7/19 listopada 1816 r. car Aleksander I wydał dekret ustanawiający Szkołę Główną w Warszawie³⁹. Nazwę tę na wniosek dziekanów w marcu 1817 r. zmieniono na Uniwersytet Królewsko-Warszawski. Zgodnie z dokumentami fundacyjnymi, w skład uniwersytetu wchodziło pięć wydziałów, tj. Wydział Prawa i Nauk Administracyjnych oraz Wydział Nauk Lekarskich (oba istniejące już w okresie Księstwa Warszawskiego), a także trzy nowe

³⁸ J. BIELIŃSKI, *Szkoła Prawa Księstwa...* dz. cyt., s. 259.

³⁹ Carski dekret zob. w: J. BIELIŃSKI, *Królewski Uniwersytet Warszawski (1816-1831)*, Warszawa 1907, t. 1, s. 22 n. Warto zwrócić uwagę, że – za przykładem Zygmunta I – w dekrete tym Aleksander I nadawał niemającym pochodzenia szlacheckiego profesorom uniwersytetu przywilej osobistego szlacheństwa, które po dziesięciu latach nauczania miało być dziedziczne przez ich potomstwo.

wydziały: Teologiczny, Filozoficzny oraz Nauk i Sztuk Pięknych⁴⁰. Pierwszym rektorem uniwersytetu, wybranym w wyborach w marcu 1818 r., został ks. Wojciech Anzelm Szweykowski, profesor i dziekan Wydziału Teologii⁴¹. Pozostał nim aż do zamknięcia uniwersytetu w 1831 r.⁴².

Z perspektywy kanonicznej, wspomniany Wydział Teologiczny, utworzony już w lutym 1817 r., erygowany został bullą papieża Piusa VII z 3 października 1818 r., a na mocy papieskiego breve *Apostolice Sollicitudinis Nostrae*⁴³ noszącego tę samą datę uzyskał on prawa do nadawania tytułu doktora z zakresu teologii i prawa kanonicznego. W pierwszych latach istnienia wydziału studenci teologii zmuszeni byli do uczestniczenia w wykładach z prawa kanonicznego na Wydziale Prawa i Nauk Administracyjnych. W latach 1817-1821, kiedy studia z teologii trwały trzy lata, na wspomniane wykłady studenci teologii uczęszczali na drugim i trzecim roku studiów; zaś po reorganizacji uczelni w 1821 r., w ramach której studium teologii wydłużono do czterech lat – na roku czwartym⁴⁴.

Ze względu na różnego rodzaju trudności lokalowe i organizacyjno-kompetencyjne⁴⁵, z początkiem 1823 r. wspomniane wykłady

⁴⁰ A. ROSNER, dz. cyt., s. 30-31.

⁴¹ M. CHUDZIŃSKI, *Związki ks. Anzelma Wojciecha Szweykowskiego z Płockiem w latach 1804-1838*, Notatki Płockie 4/185 (2000), s. 5-7.

⁴² R. BARTNICKI, *Historia i stan obecny Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie (w 190 rocznicę bulli papieża Piusa VII z 3 października 1818 r. zatwierdzającej wydział)*, Studia Theologica Varsoviensia 46(2008)2, s. 14.

⁴³ Łaciński tekst *Apostolice Sollicitudinis Nostrae* zob. w: J. BIELIŃSKI, *Założenie Wydziału Teologicznego w Warszawie. Notatka historyczna*, Kwartalnik Teologiczny 2(1903) 3, s. 79-81. W j. polskim tekst bulli w: Tenże, *Wydział Teologiczny Królewskiego Warszawskiego Uniwersytetu (1817-1831). Zarys historyczny*, Kwartalnik Teologiczny 5(1906) 1-2, s. 5-8 (Zob. w CRISPA).

⁴⁴ A. PETRANI, *Nauka prawa kanonicznego w Polsce w XVIII i XIX wieku*, Lublin 1961, s. 226-227.

⁴⁵ R. BARTNICKI, dz. cyt., s. 14. Powstanie i działalność Wydziału Teologicznego (w tym trudności, o których wyżej) obszernie opisuje J. Bieliński, *Wydział Teologiczny Królewskiego Warszawskiego Uniwersytetu*, dz. cyt., s. 1-51.

zostały przeniesione do Seminarium Głównego, utworzonego dekretem cara Aleksandra I z dnia 11/23 listopada 1823 r. Projekt całkowitego odłączenia Wydziału Teologii od uniwersytetu spotkał się natomiast ze sprzeciwem Rady Administracyjnej uczelni, co skutkowało pozostaniem wydziału w strukturach uniwersytetu. Nadzoru nad studiami w murach Seminarium Głównego nie sprawowały już jednak władze uczelni, ale arcybiskup Warszawy razem z Komisją Rządową Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Zajęcia prowadzone przez wykładowców zatrudnionych przez uniwersytet odbywały się w gmachu seminarium, zaś promocje magisterskie i doktorskie w budynkach uniwersytetu. Wtedy też, w ramach Wydziału Teologii, ale w budynku Seminarium Głównego, powstała druga na uczelni – obok Wydziału Prawa i Nauk Administracyjnych – katedra prawa kanonicznego⁴⁶. Po Powstaniu Listopadowym, w ramach represji, w 1831 r. cały Uniwersytet Warszawski wraz z Wydziałem Teologicznym został zamknięty.

Analizując temat prawa kanonicznego jako przedmiotu wykładowego na Królewskim Uniwersytecie Warszawskim, trzeba po krótko omówić – oprócz Wydziału Teologicznego – także sytuację tego przedmiotu na Wydziale Prawa, który do rozwiązania uniwersytetu w 1831 r. mógł się poszczycić wybitnymi wykładowcami *ius canonicum*. Od momentu powstania uczelni do reorganizacji wydziału prawa w 1825 r. wykłady z prawa kanonicznego prowadził tu wspomniany już wyżej ks. Franciszek Ksawery Szaniawski. Związany ze Szkołą Prawa w Księstwie Warszawskim, pozostał na wydziale, który wszedł w ramy uniwersytetu. Wykłady oparł on o własne notatki

⁴⁶ Petrani, opisując starania Wydziału Teologii o wydłużenie studiów do czterech lat – jeszcze przed wyprowadzeniem się Wydziału Teologii z gmachów uczelni – przytacza odpowiedź władz uniwersyteckich na pismo ówczesnego dziekana ks. Pawła Szymańskiego: „Katedra prawa kościelnego musi do dalszego czasu pozostawiona być na wydziale prawa, starać się jednak będzie rada Uniwersytetu, aby przez profesora użytego do tej katedry wykładane były także kanony synodów polskich tak dogmatyczne, jak dyscyplinarne”. A. PETRANI, dz. cyt., s. 226-227. Na temat katedry na Wydziale Teologicznym: Tamże, s. 236.

i podręcznik Jana Devotiego, *Institutionem canonicarum libri IV*⁴⁷, zalecany przez Komisję Rządową i władze uczelniane nie tylko dla potrzeb edukacji na aulach uczelni, ale także w seminariach duchownych i studiach zakonnych⁴⁸. W wyniku reorganizacji wydziału w 1825 r. wykłady z kanonistyki przejął Klemens Urmowski⁴⁹, a po jego śmierci (w 1827 r.) powrócił do nich ks. Szaniawski. W końcu, do zamknięcia uczelni w 1831 r., wykłady i związaną z nimi katedrę objął Romuald Hube.

Wymagającym zadaniem, przed jakim stanął dr Klemens Urmowski w czasie dwóch lat swoich wykładów, było dostosowanie ich treści do zmian, jakie następowały w tym czasie w Królestwie Polskim w zakresie prawa małżeńskiego. Ustrój nowego państwa, powiązanego unią personalną z Imperium Rosyjskim, skutkował m. in. wprowadzeniem odmiennego od obowiązującego w Księstwie Warszawskim modelu relacji Państwo-Kościół. Rola religii w jej ideowym i instytucjonalnym wymiarze, w kulturze prawa na Wschodzie i Zachodzie Starego Kontynentu różniła się bowiem w sposób zasadniczy. Teren Księstwa Warszawskiego, przechodząc pod wpływy kultury rosyjskiej, także w jej wymiarze prawnym, znalazł się więc na obszarze odwołującym się bezpośrednio do dziedzictwa Bizancjum i jego rozumienia roli religii w ustrojowym modelu państwa oraz

⁴⁷ J. DEVOTI, *Institutionem canonicarum libri IV*, t. 4, Roma 1793. W wersji elektronicznej podręcznik ten znaleźć można na stronach Internet Archive (archive.org).

⁴⁸ A. PETRANI, dz. cyt., s. 227.

⁴⁹ Klemens Urmowski (1780-1827) studiował filozofię i prawo na Uniwersytecie Lwowskim, doktorat z obojga praw zdobył na Uniwersytecie Jagiellońskim. W 1809 r. mianowany został prokuratorem generalnym województw lubelskiego i podlaskiego, a w 1815 r. sędzią sądu apelacyjnego oraz prokuratorem generalnym Królestwa Polskiego. Zaraz po otwarciu Uniwersytetu Warszawskiego wykładał na nim prawo natury, encyklopedię praw, instytucje prawa rzymskiego. W 1825 r. został mianowany stałym profesorem prawa kryminalnego i prawa kościelnego. Jest autorem interesującej z perspektywy tematu tego opracowania pracy zatytułowanej *Rozprawa o wpływie religii chrześcijańskiej na udoskonalenie najważniejszych prawnych stosunków ludzkich*, Warszawa 1824.

– w związku z powyższym – do konkretnego modelu powiązania państwa z Kościołem⁵⁰.

Ze względu na nową perspektywę prawodawcy w odniesieniu do religii, a także przez istniejący nadal rozdźwięk między treścią przepisów Kodeksu Napoleona dotyczących małżeństwa a świadomością społeczną i prawną mieszkańców terytorium nowo powstałego państwa, na pierwszym posiedzeniu Sejmu (27 marca 1818 r.) rząd zaproponował rewizję cywilnych uregulowań w zakresie małżeństwa⁵¹. Już we wstępie do przedstawionego pod głosowanie projektu, jako opinię króla i narodu zawarto stwierdzenie, że Stwórca świadomie wybrał sobie człowieka, aby w małżeństwie współuczestniczył z Nim w procesie powstawania życia ludzkiego; i uczynił to wcześniej, niż jakkolwiek prawodawca ludzki obwarował instytucję małżeństwa przepisami prawa cywilnego⁵². Z powyższego powodu projektodawca domagał się takich zmian, aby religijny charakter małżeństwa został zachowany. Projekt ten na posiedzeniu Sejmu w dniu 6 kwietnia został jednak odrzucony wspólnymi głosami posłów liberalnych, dla których zbyt mocno podkreślał on religijny charakter związku małżeńskiego,

⁵⁰ H.J. Berman zauważył, że jednym ze sposobów rozróżnienia kulturowego dziedzictwa Wschodu i Zachodu Europy jest odwołanie się do rozróżnienia, jakie istnieje między wschodnim i zachodnim chrześcijaństwem; rozróżnienia, które w pierwszych stuleciach naszej ery pokrywało się w dużej mierze z podziałem na wschodnie i zachodnie prowincje cesarstwa rzymskiego. „Aczkolwiek oba Kościoły różniły się od dawna, definitywne zerwanie (...) zbiegło się z dążeniem Zachodu, by uczynić biskupa Rzymu jedyną głową Kościoła, uwolnić kler spod kontroli cesarzy, królów i panów feudalnych oraz wyraźnie wyodrębnić Kościół jako instytucję prawną i polityczną ze społeczności świeckich. (...) Tradycja ta nie obejmowała ani Rosji i Grecji należących do Kościoła prawosławnego, ani znacznych obszarów muzułmańskiej Hiszpanii”. H.J. BERMAN, *Prawo i rewolucja. Kształtowanie się zachodniej tradycji prawnej*, Warszawa 1995, s. 16.

⁵¹ Wspomnieć można w tym miejscu, że we Francji, po powrocie na tron Burbonów, zniesiono instytucję rozvodu cywilnego. P. RYGUŁA, *Recepcja prawa...*, dz. cyt., s. 75.

⁵² P. RYGUŁA, *Historyczny kontekst debaty na temat projektu nowego prawa małżeńskiego w Polsce międzywojennej*, *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne* 34(2001), s. 259.

oraz posłów ultrakatolickich, według których czynił to w sposób niewystarczający. Nie ustępując, w 1821 r. car Aleksander I polecił Radzie Stanu Królestwa Polskiego przygotować reformę prawa małżeńskiego w taki sposób, aby jurysdykcję w sprawach małżeńskich przekazać sądom kościelnym⁵³. Debata nad tym tekstem odbyła się na kolejnych sesjach parlamentu, w latach 1825 i 1830⁵⁴.

Zdając sobie sprawę, że nie wszystkie proponowane przez niego reformy uzyskają aprobatę w Sejmie, car wycofał się z propozycji przekazania jurysdykcji nad sprawami małżeńskimi trybunałom kanonicznym, uzyskując w ten sposób aprobatę dla pozostałych reform w zakresie prawa małżeńskiego. Ostatecznie, zastępując przepisy Kodeksu Napoleona regulacjami Kodeksu cywilnego Królestwa Polskiego, w miejsce laickiego modelu osobowego prawa małżeńskiego wprowadzony został system mieszany. Polegał on na podporządkowaniu małżeństwa reżimowi prawa konkretnego wyznania, przy jednoczesnym pozostawieniu pod jurysdykcją sądów państwowych tych kwestii związanych z małżeństwem, które dotyczyły orzekania jego nieważności, separacji czy rozwiązania⁵⁵. Zgodnie jednak z najbardziej spornym art. 249 kodeksu, postępowanie sądowe dotyczące orzekania w powyższych kwestiach, podlegać miało przepisom kanonicznym właściwego dla konkretnych małżonków wyznania⁵⁶.

W powyższej sytuacji, będąc wykładowcą prawa kanonicznego na Wydziale Prawa, Klemens Urmowski pisał, że „będzie obowiązkiem tę materię co do przyczyn małżeństw unieważniających i rozwiązujących obszerniej wyłożyć i przejść zasady rozmaitych wyznań

⁵³ H. KONIC, dz. cyt., s. 27.

⁵⁴ P. RYGUŁA, *Historyczny kontekst...*, dz. cyt., s. 260.

⁵⁵ A. DZIADZIO, *Powszechna historia prawa*, Warszawa 2011, s. 229.

⁵⁶ Pomimo powyższego rozwiązania, część duchownych nie akceptowała wydawanych przez sądy państwowe wyroków w sprawie małżeństw kanonicznych i w konsekwencji nie asystowała przy zawieraniu małżeństwa przez osoby uznane przez rzeczne sądy za zdolne do zawarcia kanonicznego związku małżeńskiego. A. FASTYN, *Problem powstania i charakter prawa małżeńskiego z 1836 r.*, *Czasopismo Prawno-Historyczne* 64(2012) 2, s. 195. Zob. także. P. RYGUŁA, *Recepcja prawa...*, dz.cyt., s. 78-79.

jakich się w tym ważnym przedmiocie trzymają” sądy państwowe⁵⁷. Dostrzegł tym samym konieczność zmodyfikowania i poszerzenia wykładu z zakresu kanonicznego prawa małżeńskiego, szczególnie Kościoła katolickiego i prawosławnego. Przykład ten bardzo dobrze ukazuje różnicę pomiędzy wykładem prawa kanonicznego realizowanym na auli seminarium duchownego w ramach przygotowania przyszłych duszpasterzy do zadań pastoralnych a wykładem na auli wydziału prawa, kiedy prawo kanoniczne jednego lub kilku wyznań – przez recepcję – stanowi element systemu prawnego konkretnego państwa.

Rolę nie tylko prawa kanonicznego, ale także samej religii w modelu edukacji prawniczej, jaki istniał na Uniwersytecie Warszawskim w Królestwie Kongresowym, uzmysławia nam po części plan zajęć obowiązujący na studiach z prawa czy administracji od 1821 r. Na kierunku „prawo”, na pierwszym roku studiów, gdzie dominowały przedmioty o charakterze wprowadzającym w zasadnicze studium prawa polskiego, takie jak historia powszechna czy historia prawa, odnajdziemy także przedmiot „religia”. Na roku drugim z kolei plan zajęć zawierał prawo kościelne i dawne prawo polskie, w ramach którego studenci po raz kolejny zdobywali wiedzę z zakresu prawa kanonicznego, tym razem z perspektywy historii. Tak samo na kierunku „administracja”, na roku pierwszym studenci uczestniczyli w zajęciach z religii, a na roku drugim – z prawa kościelnego i dawnego prawa polskiego⁵⁸.

W końcu, analizując temat wykładów prawa kanonicznego na Wydziale Prawa Królewskiego Uniwersytetu Warszawskiego, trudno nie wspomnieć chronologicznie ostatniego przez zamknięciem uczelni w 1831 r. wykładowcy tego przedmiotu, który kontynuował wykłady z tego zakresu prawa także w późniejszym czasie na innych uczelniach. Romuald Hube, po uzyskaniu tytułu doktora obojga praw, od 1828 r. wykładał na wspomnianej uczelni historię prawa rzymskiego,

⁵⁷ J. BIELIŃSKI, *Królewski Uniwersytet Warszawski*, Warszawa 1911, t. 2, s. 414 (zob. w CRISPA).

⁵⁸ A. ROSNER, dz. cyt., s. 35.

niemieckiego i francuskiego oraz prawo kryminalne, a od momentu mianowania go stałym profesorem na katedrze prawa kościelnego i kryminalnego – prawo kościelne, kryminalne oraz historię praw⁵⁹.

Kiedy w 1840 r. na uniwersytecie w Petersburgu utworzono dwie katedry prawa polskiego, Hube podjął się tam wykładów w języku polskim z prawa kanonicznego, karnego, administracyjnego i historii prawa polskiego⁶⁰. W pamiętniku abp. warszawskiego Zygmunta Szczęsnego Felińskiego można odnaleźć fragment wspominający „senatora Hube, który jako biegły i w prawie kanonicznym i w krajowym prawie” w czasie swojego pobytu w Petersburgu służył pomocą prawną abp. mohylewskiemu⁶¹. M.in. dzięki jego staraniom doszło do odnowienia kontaktów dyplomatycznych między Stolicą Apostolską a Imperium Rosyjskim i Królestwem Polskim, co zaowocowało podpisaniem umowy konkordatowej dnia 3 sierpnia 1847 r.⁶² Za zasługi na

⁵⁹ A. PETRANI, dz. cyt., s. 230.

⁶⁰ W trybie carskiego dekretu z 5 maja 1840 r. na uniwersytetach w Moskwie i w Petersburgu utworzone zostały katedry prawa polskiego i związana z nimi możliwość studiowania tego prawa: w Moskwie w języku rosyjskim i w Petersburgu w języku polskim, z zamiarem kształcenia polskiej młodzieży w Moskwie w zakresie prawa karnego, a w Petersburgu – prawa cywilnego, obowiązującego w Królestwie Polskim. Postanowieniem cara Aleksandra II z 29 stycznia 1859 r. zamknięto katedry moskiewskie i całość wykładów (już tylko w języku polskim) przeniesiono na uniwersytet w Petersburgu. Wykłady te kontynuowano do 1861 r., kiedy to, z powodu rozruchów studenckich, zawieszono wszystkie zajęcia na całej uczelni; także te w języku polskim. A. KRAUSHAR, *Siedmiolecie Szkoły Głównej Warszawskiej: 1862-1869. Wydział Prawa i Administracji. Notatki do historii szkół prawa w Polsce*, Warszawa-Kraków 1883, s. 87-89 (zob. w CRISPA i ACADEMICA).

⁶¹ *Pamiętniki Ks. Zygmunta Szczęsnego Felińskiego arcybiskupa warszawskiego. Część II. od roku 1851 do 1883*, Lwów 1912, s. 69 (zob. w ACADEMICA).

⁶² Za wspomnianą wyżej działalność odznaczony został w 1847 r. Orderem św. Włodzimierza, a dziesięć lat później (21 sierpnia 1857 r.) uzyskał także zgodę na przyjęcie orderu papieskiego. I. ZGOLIŃSKI, *Romuald Hube – pionier polskiej nauki prawa karnego*, *Probacja* 1(2022), s. 23. Umowa z 1847 r. miała charakter *modus vivendi*, ustanawiała nową organizację terytorialną Kościoła katolickiego w cesarstwie, pozostawiając nienaruszony podział terytorialny tego Kościoła w Królestwie Polskim. Przyznawała decydujący głos cesarzowi w procesie mianowania biskupów katolickich, określała zakres ich władzy na terenie cesarstwa oraz organizację

polu dyplomatycznym i prawodawczym w 1861 r. mianowany został senatorem cesarstwa. Po otwarciu Szkoły Głównej w Warszawie do wykładów w stolicy Królestwa jednak już nie wrócił.

Wybitny specjalista z prawa cywilnego⁶³, karnego⁶⁴ czy prac kodyfikacyjnych⁶⁵, z perspektywy niniejszego opracowania Romuald Hube jest także postrzegany jako znawca historii prawa i prawa kanonicznego, znany z precyzji i dokładności w posługiwaniu się źródłami prawa i metodą historyczno-prawną. Zasłynął m.in. z odkrycia nieznanego tekstu *Lex Salica*⁶⁶, nowych tekstów Statutów Kazimierza Wielkiego i niektórych statutów synodów prowincjalnych⁶⁷. Z kolei w czasie prac w Bibliotece Publicznej w Petersburgu opracował niewydany wcześniej zbiór statutów synodalnych prowincji gnieźnieńskiej z XIV w.⁶⁸ oraz *Dwa rękopisy średniowiecznego zbioru praw kościelnych, gnieźnieński i krakowski*⁶⁹.

4. Szkoła Główna w Warszawie (1862-1869)

Z biegiem lat – po zamknięciu uniwersytetu po powstaniu listopadowym i wywiezieniu większości jego zbiorów do Petersburga – coraz wyraźniej dostrzegano konieczność ponownego otwarcia wyższej uczelni w Warszawie. Idea ta doczekała się realizacji dzięki staraniom

seminariów duchownych. K. LEWAŁSKI, T. STEGNER, *Kościół, wyznania, wspólnoty i związki religijne w Królestwie Polskim (1815-1914)*, Gdańsk 2022, s. 11-12. Zob. także T. WŁODARCZYK, *Konkordaty. Zarys historii ze szczególnym uwzględnieniem XX wieku*, Warszawa 1974, s. 118-122.

⁶³ Zob. m. in. W. WITKOWSKI, *Romuald Hube wobec prac ustawodawczych nad narodowym prawem cywilnym w Królestwie Polskim (1828-1830)*, *Studia Iuridica Lublinensia* 19(2013), s. 349-359.

⁶⁴ A. ZĘBIK, *Poglądy Romualda Hubego na przestępstwo, winę i karę*, *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Iuridica* 35(1988), s. 195-216.

⁶⁵ J. KOREDCZUK, *Działalność kodyfikacyjna Romualda Hubego*, *Acta Universitatis Wratislaviensis. Prawo* 336(2023), s. 55-67.

⁶⁶ R. HUBE, *Prawo salickie podług tekstu rękopisu Biblioteki Głównej Warszawskiej*, Warszawa 1867.

⁶⁷ A. VETULANI, *Dzieje historii prawa w Polsce*, Kraków 1948, s. 19.

⁶⁸ R. HUBE, *Pisma Romualda Hubego*, t. 2, Warszawa 1905, s. 22-31.

⁶⁹ Zob. TAMŻE, s. 200-210.

Aleksandra Wielopolskiego, namiestnika rządu cywilnego Królestwa Polskiego. Dnia 25 listopada 1862 r. otwarta została Szkoła Główna, jednak tylko z czterema wydziałami, tj. bez wydziału teologicznego. Formalnie w 1869 r. szkoła ta, która niejednokrotnie używała w stosunku do siebie terminu uniwersytet (*Universitas Varsoviensis*), przekształcona została w Uniwersytet Warszawski⁷⁰.

Prowadzone na niej wykłady z prawa kanonicznego miały charakter obowiązkowy dla wszystkich studentów Wydziału Prawa i Administracji i prowadzone były – w zależności od konkretnego rocznika – dla studentów trzeciego lub czwartego roku studiów. Już w 1862 r. wykłady te objął Józef Kasznica i prowadził je przez cały czas istnienia wspomnianej uczelni. Swoją karierę naukową rozpoczął on od studiów prawno-historycznych w Krakowie, po czym przeniósł się na Uniwersytet Wiedeński, gdzie w 1860 r. na podstawie rozprawy *Recht und Kirchenrecht. Einleitende Untersuchung über die Stellung des Kirchenrechts zur Rechtswissenschaft der Gegenwart* uzyskał stopień doktora praw. Biorąc pod uwagę nawet sam tylko tytuł rozprawy doktorskiej, warto w tym miejscu zwrócić uwagę na postrzeganie prawa kanonicznego w odniesieniu do prawa państwowego w dziewiętnastowiecznej jurysprudencji. Oprócz prawa kanonicznego w Szkole Głównej, a następnie w Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim, profesor Józef Kasznica wykładał też encyklopedię prawa. W 1886 r., mianowany profesorem zwyczajnym prawa kościelnego na Wydziale Prawa Uniwersytetu Lwowskiego, przeniósł się tam i krótko przed śmiercią w 1887 r. wybrany został dziekanem wspomnianego wydziału⁷¹.

W 1865 r. na Wydziale Prawa i Administracji Szkoły Głównej utworzono Katedrę Prawa Kanonicznego pod kierownictwem Hieronima Krzyżanowskiego⁷², mianowanego profesorem zwyczajnym

⁷⁰ A. PETRANI, dz. cyt., s. 244.

⁷¹ A. KRAUSHAR, dz. cyt., s. 195.

⁷² M. PASZKOWSKA, *Wydział Prawa i Administracji Szkoły Głównej Warszawskiej w latach 1862-1869*, w: *Zarys dziejów Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego*, red. G. Bałtrusajtys, Warszawa 2008, s.70.

„prawa kanonicznego Kościoła Rzymsko-Katolickiego”⁷³. Wśród wykładawców *ius canonicum* wspomnieć należy także Władysława Koliwińskiego, profesora prawa cywilnego w Szkole Głównej, a następnie, w latach 1869-1897, w Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim, który to profesor, wykładając prawo rodzinne, nieprzypadkowo prowadził także wykłady z kanonicznego prawa małżeńskiego⁷⁴.

W celu uświadomienia sobie braku przypadkowości w tym, że to właśnie znawcy prawa cywilnego powierzono wykłady *ius canonicum matrimoniale*, trzeba nam jeszcze raz wrócić do obowiązującego stanu prawnego w zakresie prawa małżeńskiego w Królestwie Polskim i do związanej z tym stanem prawnym recepcji prawa kanonicznego do prawa państwowego. Rzeczony stan prawny determinował od 1825 r. wspomniany już w niniejszym opracowaniu *Kodeks cywilny* Królestwa, a od 1836 r. ustawa *Prawo o małżeństwie*⁷⁵.

Uznawała ona małżeństwo za instytucję prawa o charakterze wyraźnie religijnym, szczególnie jeśli chodzi o moment zawierania związku⁷⁶ i jego ustania, opierając regulacje dotyczące tej instytucji

⁷³ S. BOROWSKI, *Szkoła Główna Warszawska. 1862-1869. Wydział Prawa i Administracji*, Warszawa 1937, s. 112-113.

⁷⁴ TAMŻE, s. 76-80.

⁷⁵ Ustawa *Prawo o małżeństwie* z 1836 r. opublikowana została w wersji dwujęzycznej (rosyjskiej i polskiej) w Dzienniku Praw Królestwa Polskiego, t. 18, nr 64-65, s. 56-297. Dostępne w bibliotece cyfrowej Uniwersytetu im. Jerzego Giedroycia w Białymstoku. Ustawa obowiązywała w Królestwie Kongresowym, a po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, przez cały okres istnienia II Rzeczypospolitej na terytorium odpowiadającym zaborowi rosyjskiemu. Na temat jurysdykcji nad małżeństwem według rzeczonej ustawy zob. m. in. P. RYGUŁA, *La competencia de la Iglesia y del Estado sobre el matrimonio en la época de la II Republica de Polonia*, *Colloquia Theologica Adalbertina* XI, *Practica et Canonica* 4(2003), s. 101-120. Ustawa odwołana została dopiero w art. III § 1 dekretu z dnia 25 września 1945 r. *Przepisy wprowadzające prawo małżeńskie*, DZ.U.1945.48.271.

⁷⁶ W art. 2 ustawy *Prawo o małżeństwie*, w odniesieniu do małżeństw katolików stwierdza się: „Małżeństwo może być zawarte tylko w obliczu kościoła, podług przepisów i z dopełnieniem uroczystości religijnych”.

na przepisach konkretnego wyznania⁷⁷. Z perspektywy rzeczonej ustawy nie istniało małżeństwo cywilne, które pozbawione byłoby skutku wyznaniowego⁷⁸. Stąd też regulacje w niej zawarte oparte zostały na zasadzie normatywnego zespolenia skutku kanonicznego i cywilnego, tworząc mechanizmy korelujące rzeczone skutki prawne. Zawarcie małżeństwa zgodnie z formą kanoniczną konkretnego wyznania determinowało właściwość sądu kościelnego, do którego będzie można się zwrócić w wypadku konieczności przeprowadzenia procesu co do jego nieważności, separacji lub rozwodu (w wypadku wyznania dopuszczającego taką możliwość)⁷⁹. Pod jurysdykcją sądów cywilnych pozostały rozstrzygnięcia dotyczące skutków cywilnych tych małżeństw, co do których trybunały kościelne wydały wcześniej wyrok stwierdzający nieważność, separację czy rozwód⁸⁰. Z powyższych powodów ustawa ta recypowała wiele przepisów prawa kanonicznego do systemu państwowego⁸¹. Czyniła to w czterech rozdziałach, w których prawodawca zamieścił przepisy kanoniczne poszczególnych wyznań: rzymskokatolickiego, prawosławnego, greckokatolickiego (unickiego) oraz ewangelickiego (augsburskiego i reformowanego)⁸². Pozostałym wyznanom, zarówno chrześcijańskim, jak i niechrześcijańskim, prawodawca poświęcił rozdział V, a małżeństwom mieszanym – rozdział VI⁸³.

⁷⁷ Dla przykładu, w odniesieniu do małżeństwa unitów prawodawca stwierdzał w art. 124: „Małżeństwa pomiędzy osobami wyznającymi religię Grecko-Unicką, podlegają, co do zawarcia i rozwiązania, przepisom kościoła wschodniego”.

⁷⁸ A. FASTYN, *Zawarcie małżeństwa mieszanego wyznaniowo według prawa małżeńskiego z 1836 r.*, Czasopismo Prawno-Historyczne 64(2013) 1, s. 229.

⁷⁹ W art. 117 ustawy *Prawo o Małżeństwie* prawodawca stwierdza: „Przyczyny rozwodu wyszczególnione są w ustawach kościoła Grecko-Rossyjskiego”.

⁸⁰ *Wypis z Protokołu Sekretaryatu Stanu Królestwa Polskiego* (dekret cara Mikołaja I z 16/28 marca 1836 r.), Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 18, nr 64-65, s. 51.

⁸¹ A. DZIADZIO, dz. cyt., s. 229.

⁸² D. MAKIELA, *Historia prawa w Polsce*, Warszawa 2008, s. 399. Zob. też A. FASTYN, *Pojęcie małżeństwa ewangelickiego w prawie małżeńskim z 1836 r.*, Przegląd Prawa Wyznaniowego 13(2021), s. 59-83.

⁸³ Odnośnie do pozostałych wyznań, w art. 179 *Prawa o małżeństwie* ustawodawca państwowy stwierdzał: „Małżeństwa osób należących do różnych wyznań

Podział odpowiadający temu, który prawodawca państwowy zastosował w ustawie z 1836 r., odnajdujemy jeszcze w podręczniku dla studentów prawa polskiego Henryka Konica wydanego w Warszawie w 1924 r., a zatytułowanym *Prawo małżeńskie obowiązujące w b. Królestwie Kongresowym*⁸⁴. Podręcznik ten stanowił podstawę wykładu w Warszawie jeszcze w okresie międzywojennym.

5. Cesarski Uniwersytet Warszawski (1869-1915)

Jak pisze prof. Adam Bosiacki, „dzieje Wydziału Prawa istniejącego w Warszawie w latach 1869-1915 są najmniej znanym okresem w jego działalności. To jedyny w XIX w. okres Wydziału Prawa niemający polskiego charakteru w sensie formalnym. (...) Po 1915 r., w tradycji UW, okres 1869-1915 nie był z reguły w ogóle wspominany. Według słów pierwszego rektora UW, Józefa Brudzińskiego (1874-1917), w latach tych, «Uniwersytetu nie było». Cesarski Uniwersytet Warszawski (...), pomimo że funkcjonujący pod zbliżoną nazwą, traktowany był zatem jako zaprzeczenie Uniwersytetu Warszawskiego»⁸⁵. Zresztą, także władze rosyjskie deklarowały powołanie do życia całkiem nowej instytucjonalnie uczelni. Ustrój Szkoły Głównej w Warszawie kolidował bowiem w wielu wypadkach z wydanym przez Aleksandra II

chrześcijańskich, poprzedniami rozdziałami nieobjętych, i małżeństwa osób należących do różnych wyznań niechrześcijańskich, małżeństwa starozakonnnych i mahometan, podlegają co do wszelkich szczegółów przepisom ich religii właściwej” *Prawo o małżeństwie* z 24 czerwca 1836 r., *Dziennik Praw Królestwa Polskiego* t. XVIII, s. 57-297.

⁸⁴ We wspomnianej wyżej monografii H. Konica rozdziały od piątego do dziesiątego zatytułowano: Małżeństwo w wyznaniu rzymsko-katolickim, Małżeństwo między osobami wyznającymi religię grecko-rosyjską, Małżeństwo między osobami wyznającymi religię grecko-unicką, Małżeństwo między osobami wyznań ewangelicko-augsburskiego i reformowanego, Małżeństwo między osobami różnych wyznań, Małżeństwo mieszane. H. KONIC, dz. cyt., s. 62-198.

⁸⁵ „W piśmiennictwie polskim wśród książek i artykułów o Wydziale Prawa w Warszawie na temat okresu 1869-1915 badań w zasadzie dotychczas nie podjęto”. A. BOSIACKI, *Wydział Prawa Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego w latach 1869-1915*, w: *Zarys dziejów Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego 1808-2008*, red. G. Bałtrusajtys, Warszawa 2008, s. 83.

dekretem z 23 czerwca 1863 r. o ustroju uniwersytetów Rosji. Językiem wykładowym na uniwersytecie uczyniono język rosyjski z wyjątkiem dwóch przedmiotów: języka polskiego (jako przedmiotu wykładowego) i prawa cywilnego (ze względu na Kodeks Napoleona, na którym nadal opierała się znaczna część prawa prywatnego obowiązującego w Królestwie⁸⁶. Pytaniem do dzisiaj otwartym pozostaje, na ile represje w stosunku do Szkoły Głównej w Warszawie i utworzenie w jej miejsce nowej uczelni były wynikiem sytuacji politycznej na terytorium Królestwa Polskiego powstałej po zakończeniu powstania styczniowego, na ile zaś częścią działań zmierzających do asymilacji polskiego terytorium z Imperium Rosyjskim w ramach intensyfikacji procesu rusyfikacji w latach sześćdziesiątych XIX w.

Wspomniany wyżej okres zbiegł się, nieprzypadkowo, z czasem, w którym na aulach nowej uczelni nie wykładano katolickiego prawa kanonicznego⁸⁷. Od 1893 r. istniały wprawdzie wykłady monograficzne z prawa kościelnego. Było to jednak prawo Kościoła prawosławnego, które w dużej mierze stanowiło w tamtym czasie element państwowego systemu prawa⁸⁸. Prawo kanoniczne ukształtowane zaś w zachodniej tradycji prawnej jako autonomiczne w stosunku do prawa państwowego, nie mieściło się w koncepcji religii i prawa, jaka obowiązywała w Imperium Rosyjskim w omawianym czasie⁸⁹.

⁸⁶ Tamże, s. 86-87.

⁸⁷ W monografii podejmującej zagadnienie nauczania prawa kanonicznego Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce w XVIII i XIX w., wymieniając wiele uczelni i seminariów, ks. Aleksander Petrani nie wspomina nawet słowem o Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim. A. PETRANI, dz. cyt.

⁸⁸ Prof. A. Bosiacki w stosunku do wspomnianych wyżej wykładów używa terminu „prawo kościelne (cerkiewne) państwa rosyjskiego”. A. BOSIACKI, dz. cyt., s. 94.

⁸⁹ Pewnym wyznacznikiem odmiennego podejścia do prawa kanonicznego i związanych z nim wykładów był m. in. przedmiot, wykładany na pierwszym roku studiów cesarskiego uniwersytetu: Historia prawa rzymskiego i bizantyjskiego. Innym może być praca Władimira Władimirowicza Jesipowa, wykładowcy prawa karnego na wspomnianej uczelni, który, opowiadając się za socjologicznym podejściem do tej gałęzi prawa, w 1894 r. opublikował monografię zatytułowaną: *Grzech i przestępstwo, świętokradztwo i kradzież*. Tamże, s. 103. Kolejnym – brzmienie art. 98 przytoczonej już wyżej ustawy *Prawo o małżeństwie* z 1836 r., w którym

6. Akademia Duchowna w Warszawie

Braku wykładów w powyższym zakresie w Warszawie nie uzupełniała już w tym czasie także Akademia Duchowna, uczelnia powstała po zamknięciu wspomnianego wyżej Wydziału Teologicznego na Królewskim Uniwersytecie Warszawskim w 1831 r. Seminarium Główne, które wykształciło się z rzeczzonego wydziału i funkcjonowało jako autonomiczna jednostka dydaktyczno-naukowa w ramach uniwersytetu, ukazem cara Mikołaja I z 4 października 1835 r. przekształcono w Warszawską Rzymskokatolicką Akademię Duchowną. Dwa lata później na mocy papieskiego breve Grzegorza XVI *Ex proximis litteris* z 15 czerwca 1837 r. dokonała się z kolei kanoniczna erekcja tej uczelni; na mocy rzeczzonego breve uczelni przyznano także prawa do nadawania doktoratów. W 1867 r., w wyniku polityki wzmożonej rusyfikacji w latach sześćdziesiątych XIX w., władze carskie wcieliły ją do Cesarskiej Rzymskokatolickiej Akademii Kościelnej w Petersburgu⁹⁰. Tymczasem, zgodnie z wydanym dla niej w 1837 r. „Urządzeniem wewnętrznym”, zadaniem akademii było kształcenie duchownych nie tylko w celach związanych z pracą duszpasterską w Królestwie Kongresowym, ale także „na biegłych w nauce i prawie Kościoła urzędników do Konsystorzów Biskupich”⁹¹. Zgodnie zaś z ustawą *Prawo o małżeństwie* z 1836 r., jurysdykcji tych konsystorzów podlegały sprawy małżeńskie katolików na terenie królestwa.

Zakończenie

„Na początku XX w. Warszawa nie posiadała uczelni, która byłaby ośrodkiem naukowym kształcącym Polaków i rozwijającym naukę

stwierdza się: „Zawarcie i rozwiązanie małżeństwa pomiędzy osobami wyznającymi religię Grecko-Rosyjską podlega, co do wszelkich szczegółów, przepisom objętym w prawie cywilnym Cesarstwa”. *Prawo o małżeństwie...*, s. 149.

⁹⁰ A. PETRANI, dz. cyt., s. 237-244.

⁹¹ *Urządzenie wewnętrzne Warszawskiej Duchownej Rzymsko-Katolickiej Akademii (1837 r.), Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Oświecenia*, 1868, Tom VI, s. 333. Dostępne w cyfrowej bibliotece Uniwersytetu im. Jerzego Giedroycia w Białymstoku.

polską⁹². Dopiero w sierpniu 1915 r., gdy wojska rosyjskie opuszczały Warszawę, ewakuowano cesarską uczelnię⁹³, a w jej miejsce nowe władze zezwoliły na utworzenie polskojęzycznego Uniwersytetu Warszawskiego. Wtedy to na warszawską uczelnię powrócił Wydział Teologiczny z wykładami prawa kanonicznego. Wtedy także prawo kanoniczne powróciło na Wydział Prawa i pozostało na nim do aż 1948 r., kiedy to zastąpione zostało wykładami z prawa wyznaniowego. Paradoksalnie, co uważny czytelnik zauważy, podobne co do treści zdanie o braku wyższej uczelni zawarte jest na jednej z pierwszych stron tego tekstu w odniesieniu do Warszawy na początku XIX stulecia.

Perspektywa czasu i miejsca, jakim jest miasto Warszawa, determinuje ramy niniejszej analizy w wielu zakresach. To właśnie położenie geograficzne „między Wschodem i Zachodem” w burzliwym dla Starego Kontynentu XIX stuleciu wpływało bowiem na losy wyższych uczelni w tym mieście i wykładanych tam przedmiotów, w tym tak „wrażliwego” na okoliczności geopolityczne prawa, także prawa kanonicznego. Historyczna perspektywa, przyjęta w niniejszej analizie, wskazuje przede wszystkim, że prawo kanoniczne jako przedmiot wykładowy związane jest z Warszawą od okresu Księstwa Warszawskiego, a więc od powstania w tym mieście pierwszej uczelni wyższej.

Na obecność prawa kanonicznego na salach wykładowych wpływał, z jednej strony, model nauczania prawa, w którym dużą uwagę zwracano na historyczne fundamenty tradycji prawnej, w tym także na historię kształtowania się konkretnych instytucji prawnych. Stąd – niezależnie od tego, czy mamy na myśli pozostające pod wpływem

⁹² „Rosyjski Cesarski Uniwersytet Warszawski, ośrodek prowincjonalny, kształcił głównie Rosjan, a Polacy, którym warunki rodzinne na to pozwalały, wyjeżdżali na studia w ośrodkach zagranicznych bądź po skończeniu studiów w Warszawie kontynuowali naukę za granicami kraju”. G. BAŁTRUSZAJTYS, *Wydział Prawa i latkach 1915-1939*, w: *Zarys dziejów Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego 1808-2008*, red. G. Bałtruszajtys, Warszawa 2008, s. 115.

⁹³ Za spadkobiercę Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego uważa się Rostowski Uniwersytet Państwowy w Rostowie nad Donem w dzisiejszej Rosji. To tam bowiem ewakuowano cesarską uczelnię w 1915 r. A. BOSIACKI, dz. cyt., s. 84.

napoleońskiej Francji Księstwo Warszawskie, czy funkcjonujące w powiązaniu z carską Rosją Królestwo Polskie – obok *ius romanum* nauczano *ius canonicum*. Z drugiej strony, prawo kanoniczne w XIX w. było systemem kształtującym relacje prawne, które, zachowując swoje kanoniczne pochodzenie i autonomię, stanowiły niejednokrotnie część państwowego systemu prawnego. Wskazać można tutaj na rozwiązania systemowe obecne w prawie Królestwa Kongresowego, w którym, przez recepcję prawa kanonicznego poszczególnych wyznań do systemu prawa państwowego, regulowano instytucję małżeństwa. Z kolei w realiach Księstwa Warszawskiego, w którym pod rygorem Kodeksu Napoleona wprowadzono autonomiczną w stosunku do kanonicznej instytucję małżeństwa cywilnego czy równoległy do kanonicznego system ksiąg stanu cywilnego, także nauczano prawa kanonicznego. Postrzegano je bowiem nie tylko z perspektywy pragmatycznej skuteczności, ale także jako system, z którego zaczerpnięto w procesie formowania się współczesnych modeli prawa państwowego, a także jako system regulujący równoległe i autonomiczne w stosunku do normowanych prawem państwowym relacje prawne.

Bibliografia

Źródła

Prawo o małżeństwie z 24 czerwca 1836 r., Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 18, nr 64-65, s. 56-297.

Przepisy wprowadzające prawo małżeńskie, DZ.U.1945.48.271.

Sześćioletnia korespondencja władz duchownych z rządem świeckim Xięstwa Warszawskiego, służąca do historii Kościoła Polskiego, do druku podana roku 1816.

Urządzenie wewnętrzne Warszawskiej Duchownej Rzymsko-Katolickiej Akademii (1837 r.), w: *Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Oświecenia*, t. 6, 1868, s. 331-375.

Wypis z Protokołu Sekretaryatu Stanu Królestwa Polskiego (dekret cara Mikołaja I z 16/28 marca 1836 r.), Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 18, nr 64-65, s. 47-55.

Literatura

BAŁTRUSZAJTYS G., *Wydział Prawa w latach 1915-1939*, w: *Zarys dziejów Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego 1808-2008*, red. G. Bałtruszajtys, Warszawa 2008, s. 115-176.

- BARTEL W.M., *Z dziejów kanonistyki na Wydziale Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego w XVIII wieku*, Ruch Biblijny i Liturgiczny 19(1966) 2, s. 114-131.
- BARTNICKI R., *Historia i stan obecny Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie (w 190 rocznicę bulli papieża Piusa VII z 3 października 1818 r. zatwierdzającej wydział)*, Studia Theologica Varsoviensia 46(2008) 2, s. 13-70.
- BERMAN H.J., *Prawo i rewolucja. Kształtowanie się zachodniej tradycji prawnej*, Warszawa 1995.
- BIELIŃSKI J., *Królewski Uniwersytet Warszawski (1816-1831)*, t. 1-2, Warszawa 1907.
- BIELIŃSKI J., *Szkola Prawa Księstwa Warszawskiego (1808-1815)*. *Zarys historyczny*, Gazeta Sądowa Warszawska 34(1906) 9-18, s. 144-148, 159-162, 174-177, 191-193, 208-210, 226-227, 244-245, 258-261, 274-275, 288-299.
- BIELIŃSKI J., *Wydział Teologiczny Królewskiego Warszawskiego Uniwersytetu (1817-1831)*. *Zarys historyczny*, Kwartalnik Teologiczny 5(1906) 1-2, s. 1-58; 3-4, s. 17-90.
- BIELIŃSKI J., *Założenie Wydziału Teologicznego w Warszawie*. *Notatka historyczna*, Kwartalnik Teologiczny 2(1903)3, s. 78-93.
- BOEHMER G.L., *Principia iuris canonici speciatim iuris ecclesiastici publici et private quod per Germaniam Obtinet*, Editio 7 cura C. Traug. G. Schoenemann, Göttingae 1802.
- BOROWSKI S., *Szkola Główna Warszawska. 1862-1869. Wydział Prawa i Administracji*, Warszawa 1937.
- BOSIACKI A., *Wydział Prawa Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego w latach 1869-1915*, w: *Zarys dziejów Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego 1808-2008*, red. G. Bałtruszajtys, Warszawa 2008, s. 83-114.
- CHUAQUI JAHIAAT B., *Sobre los modelos de las universidades a través de sus modelos*, Ars Medica 30(2001) 2, s. 78-85.
- CHUDZIŃSKI M., *Związki ks. Anzelma Wojciecha Szweykowskiego z Płockiem w latach 1804-1838*, Notatki Płockie 4/185 (2000), s. 5-7.
- DAJCZAK W., *Justyniańskie Digesta jako inspiracja argumentacji prawniczej: od kórnickiego rękopisu Digestów po współczesne spory o granice interpretacji*, Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej 34(2017), s. 11-32.
- DAJCZAK W., GIARO T., LONGCHAMPS DE BÉRIER F., *Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego*, Warszawa 2014.
- DAVIES N., *Europa – między Wschodem a Zachodem*, Kraków 2007.
- DEVOTI J., *Institutionem canonicarum libri IV*, t. 4, Roma 1793.
- DZIADZIO A., *Powszechna historia prawa*, Warszawa 2011.
- ELIOT T.S., *Die Einheit der europäischen Kultur*, Berlin 1946.
- EHRlich L., *Z dziejów Wydziału Prawa UJ w wieku XV*, w: *Studia z dziejów Wydziału Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego*, red. M. Patkaniowski, Kraków 1964, s. 35-48.
- IYANGA PENDI A., *Historia de las universidades en Europa*, Valencia 2000.

- FASTYN A., *Pojęcie małżeństwa ewangelickiego w prawie małżeńskim z 1836 r.*, Przegląd Prawa Wyznaniowego 13(2021), s. 59-83.
- FASTYN A., *Problem powstania i charakter prawa małżeńskiego z 1836 r.*, Czasopismo Prawno-Historyczne 64(2012) 2, s. 193- 209.
- FASTYN A., *Zawarcie małżeństwa mieszanego wyznaniowo według prawa małżeńskiego z 1836 r.*, Czasopismo Prawno-Historyczne 64(2013) 1, s. 229-247.
- FELIŃSKI Z.S., *Pamiętniki*, Część II. od roku 1851 do 1883, Lwów 1912.
- HUBE R., Dunin K., *Pisma Romualda Hubego poprzedz. zarysem biograficzno-krytycznym przez Karola Dunina*, Warszawa 1905.
- HUBE R., *Prawo salickie podług tekstu rękopisu Biblioteki Głównej Warszawskiej*, Warszawa 1867.
- JAKUBOWSKI J., *Pierwszy wykład prawa na Uniwersytecie Warszawskim. Rzecz o Franciszku Ksawerym Szaniawskim*, Palestra 3(1959) 2-3(14-15), s. 74-84.
- JEMIELITY W., *Akta stanu cywilnego w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim*, Prawo Kanoniczne 38(1995) 1-2, s. 163-188.
- KONIC H., *Prawo małżeńskie obowiązujące w b. Królestwie Kongresowym*, Warszawa 1924.
- KOREDZCZUK J., *Działalność kodyfikacyjna Romualda Hubego*, Acta Universitatis Wratislaviensis. Prawo 336(2023), s. 55-67.
- KRAUSHAR A., *Siedmioletnie Szkoły Głównej Warszawskiej: 1862-1869. Wydział Prawa i Administracji. Notatki do historii szkół prawa w Polsce*, Warszawa-Kraków 1883.
- KRÓLASIK T.M., *Poglądy Franciszka Ksawerego Szaniawskiego na temat uregulowania rozwodów w Kodeksie Napoleona*, Miscelanea Historico-Iuridica 13(2014) 2, s. 89-100.
- LEWALSKI K., STEGNER T., *Kościół, wyznania, wspólnoty i związki religijne w Królestwie Polskim (1815-1914)*, Gdańsk 2022.
- LITWIN J., *Prawo o aktach stanu cywilnego 1945 r.*, Łódź 1945.
- LÓPEZ MEDINA A.M., *Systemy relacji Państwo-Kościół w dzisiejszej Europie*, w: *Relacje Państwo-Kościół w Europie. Studium prawa obowiązującego w Polsce i w Hiszpanii*, red. P. Ryguła, Warszawa 2020, s. 27-56.
- MAKIŁA D., *Historia prawa w Polsce*, Warszawa 2008.
- MALEC D., *Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1780-2014*, w: *Profesorowie Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego*, red. D. Malec, Kraków 2014, s. I nn.
- PASZKOWSKA M., *Wydział Prawa i Administracji Szkoły Głównej Warszawskiej w latach 1862-1869*, w: *Zarys dziejów Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego*, red. G. Bałtrusajtys, Warszawa 2008, s. 57-82.
- PAWLUK T., *Z zagadnień kanonistyki polskiej*, Prawo Kanoniczne 19(1976) 3-4, s. 153-230.
- PETRANI A., *Nauka prawa kanonicznego w Polsce w XVIII i XIX wieku*, Lublin 1961.

- POL K., *Poczet prawników polskich XIX-XX w.*, Warszawa 2011.
- POMIANOWSKI P.Z., *Rozwód w XIX wieku na centralnych ziemiach polskich. Praktyka stosowania Kodeksu Napoleona w latach 1808-1852*, Warszawa 2018.
- RAINER J.M., *Das Römische Recht in Europa*, Wien 2012.
- ROSNER A., *Dzieje Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego w latach 1808-1831*, w: *Zarys dziejów Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego (1808-2008)*, red. G. Bałtrusajtys, Warszawa 2008, s. 17-56.
- RYGUŁA P., *Historyczny kontekst debaty na temat projektu nowego prawa małżeńskiego w Polsce międzywojennej*, *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne* 34(2001), s. 259-265.
- RYGUŁA P., *La competencia de la Iglesia y del Estado sobre el matrimonio en la época de la II Republica de Polonia*, *Colloquia Theologica Adalbertina XI, Practica et Canonica* 4(2003), s. 101-120.
- RYGUŁA P., *Narodziny kanonistyki jako dyscypliny uniwersyteckiej*, w: *Wkład księdza profesora Remigiusza Sobańskiego w rozwój kanonistyki*, red. T. Gałkowski, Warszawa-Kraków 2014, s. 13-30.
- RYGUŁA P., *Recepcja prawa kanonicznego w prawie małżeńskim II Rzeczypospolitej: analiza prawa na terytorium dawnego Królestwa Kongresowego*, w: *Kodeks Pio-Benedyktyński. Między tradycją a rozwojem*, red. Z. Janczewski, J. Dohnalik, I. Kilanowski, Warszawa 2017, s. 69-92.
- RYGUŁA P., *Wkład św. Cyryla i Metodego w proces kształtowania się tożsamości europejskiej*, w: *Intelektualne i duchowe dziedzictwo Cyryla i Metodego. Historia i aktualność tradycji cyrylo-metodiańskiej*, red. J. Budniak i A. Kasprerek, Katowice, 2014, s. 109-123.
- SADOWSKI P., *Szkoła prawa w rzymskim i bizantyjskim Bejrucie. Studium prawno-historyczne*, Opole 2019.
- SOBAŃSKI R., *Europa obojga praw*, Katowice 2006.
- SÓJKA-ZIELIŃSKA K., *Kodeks Napoleona. Historia i współczesność*, Warszawa 2008.
- SZANIAWSKI F.K., *Jak przepisy Kodexu Napoleona o rozwodach rozumianymi być miały? Rzecz czytana na publicznym posiedzeniu Szkoły Prawa dnia 27 marca r. 1811*, Warszawa 1811.
- SZANIAWSKI F.K., *O szkole prawa i administracyjnych nauk w Warszawie, rzecz czytana na publicznym posiedzeniu tejże szkoły 2 października r. 1815 przez X. Szaniawskiego kanonika kat. Warsz. Profesora tejże szkoły*, *Pamiętnik Warszawski* 1815, t. 3, s. 406-412.
- SZANIAWSKI F.K., *Statystyka prawa czyli nauka porównań w prawie przez X. Szaniawskiego D.O. P. i Profesora w Królewsko-Warszawskim Uniwersytecie w Warszawie*, w *Drukarni J.C. K. Mości Rządowej* 1819.
- SZANIAWSKI F.K., *Wywód historyczny, jakim sposobem Sobór Trydencki przyjęty był w Polsce*, *Themis Polska* t. 7, s. 351-370.

- URMOWSKI K., *Rozprawa o wpływie religii chrześcijańskiej na udoskonalenie najważniejszych prawnych stosunków ludzkich*, Warszawa 1824.
- VETULANI A., *Dzieje historii prawa w Polsce*, Kraków 1948.
- WITKOWSKI W., *Romuald Hube wobec prac ustawodawczych nad narodowym prawem cywilnym w Królestwie Polskim (1828-1830)*, *Studia Iuridica Lublinensia* 19(2013), s. 349-359.
- WŁODARCZYK T., *Konkordaty. Zarys historii ze szczególnym uwzględnieniem XX wieku*, Warszawa 1974.
- ZĘBIK A., *Poglądy Romualda Hubego na przestępstwo, winę i karę*, *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Iuridica* 35(1988), s. 195-216.
- ZGOLIŃSKI I., *Romuald Hube – pionier polskiej nauki prawa karnego*, *Probacja* 1(2022), s. 15-38.

**PRAWO KANONICZNE NA WYŻSZYCH UCZELNIACH W WARSZAWIE
NA TLE PRZEMIAN SPOŁECZNO-POLITYCZNYCH W XIX W. PRZYCZYNEK
DO HISTORYCZNEJ ANALIZY ZAGADNIENIA**

Streszczenie. Historia prawa kanonicznego nauczanego w sposób akademicki w Warszawie związana jest z historią pierwszej oraz wszystkich kolejnych uczelni wyższych w tym mieście, uważanych powszechnie za bezpośrednie poprzedniczki współczesnego nam Uniwersytetu Warszawskiego. W niniejszym artykule zawarta została historyczna analiza tego przedmiotu wykładanego na wydziałach prawa oraz teologii (jeśli taki wydział powołano do życia na konkretnej uczelni) w Szkole Prawa w okresie Księstwa Warszawskiego, a w Królestwie Polskim na Królewskim Uniwersytecie Warszawskim (1816-1831), w Szkole Głównej w Warszawie (1862-1869) i w Akademii Duchownej w Warszawie. Historia wykładów i wykładowców prawa kanonicznego ukazana jest na tle przemian społeczno-politycznych, które wpływały nie tylko na obecność tego przedmiotu w programach nauczania poszczególnych uczelni, ale także na zakres tematyczny i decyzje dotyczące mianowania poszczególnych wykładowców.

Słowa kluczowe: historia prawa kanonicznego, historia prawa, Księstwo Warszawskie, Królestwo Kongresowe, historia Uniwersytetu Warszawskiego, historia prawa małżeńskiego, Kodeks Napoleona

**CANON LAW AT THE UNIVERSITIES AND ACADEMIES IN WARSAW
IN THE CONTEXT OF SOCIO-POLITICAL CHANGES
IN THE 19TH CENTURY. A CONTRIBUTION
TO THE HISTORICAL ANALYSIS OF THE ISSUE**

Summary. The history of canon law taught academically in the 19th-century Warsaw is inextricably linked with the history of the first and all subsequent universities in the city, which are widely regarded as the direct predecessors of the modern University

of Warsaw. This article presents a historical analysis of the teaching of this subject at the faculties of law and theology (if such faculties were established), at the School of Law during the Duchy of Warsaw, and later in the Kingdom of Poland at the Royal University of Warsaw (1816–1831), at the Main School in Warsaw (1862–1869), and at the Clerical Academy in Warsaw. The history of lectures and lecturers in canon law is presented against the backdrop of socio-political changes that influenced not only the inclusion of this subject in university curricula but also its thematic scope and the decisions concerning the appointment of individual lecturers.

Keywords: history of canon law, history of law, Duchy of Warsaw, Congress Kingdom of Poland, history of the University of Warsaw, history of marriage law, Napoleonic Code (*tłum. M. Bugaj*).